

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

УДК 343.222.4

Вереша Р. В. — доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України, м. Київ

Принцип вини як фундаментальна конституційна засада кримінальної відповідальності

Комплексно розглянуто питання, що стосуються принципу вини як правової, конституційної, кримінальної процесуальної та кримінально-правової категорії. Проаналізовано матеріали національної судової практики та практики Європейського суду з прав людини. Визначено зв'язок принципу вини з іншими принципами кримінального права, а також запропоновано внесення змін до чинного кримінального законодавства України. Принцип вини означає, що вітчизняне кримінальне законодавство заперечує можливість об'єктивного інкримінування, тобто притягнення до кримінальної відповідальності за думки, певні переконання, випадкове заподіяння шкоди. Психологічний зміст кожного злочину (вина як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони складу злочину) тісно пов'язаний із зовнішнім його вираженням (об'єктивною стороною складу злочину), що втілюється в такому: особа, яка має всі ознаки суб'єкта злочину, у кожному злочині виявляє своє особисте ставлення до зовнішнього світу, суспільства і до окремої особи. З огляду на тісний зв'язок суб'єктивної та об'єктивної сторін складу злочину, які утворюють сукупність внутрішніх (психологічних) і зовнішніх ознак одного явища — злочину, слід зазначити, що злочин як конкретний акт поведінки людини є психофізичною єдністю, у якому зовнішні вияви поведінки (діяння як ознака об'єктивної сторони складу злочину) і зміни, що ним спричинені, в об'єктивній дійсності нерозривно пов'язані з внутрішньою стороною, якою є ті психічні процеси, що зумовлюють, спрямовують і регулюють поведінку людини (суб'єктивна сторона складу злочину). Тому під час кваліфікації злочину необхідно встановлювати цей зв'язок з метою уникнення об'єктивного інкримінування, дотримуючись принципу вини. Розвиток кримінально-правової науки зумовлює необхідність адаптації тлумачення принципів кримінального права з позиції їх систематизації та визначення змісту. Такою адаптацією є модернізація Кримінального кодексу України з метою посилення протидії злочинності. Для цього слід передбачити принципи кримінального права на законодавчому рівні.

Ключові слова: кримінальна відповідальність; суб'єктивна сторона; злочин; склад злочину; вина; умисел; необережність.

Постановка проблеми. Кожна галузь права ґрунтується на певних принципах, які є основою її інститутів і норм. Кримінальне право не є винятком. Правові принципи пронизують усю систему

норм цієї галузі та визначають зміст її найважливіших інститутів. Регулювання різних сфер суспільного життя нормами кримінального законодавства передбачає підпорядкованість такого правового впливу певним принципам.

3 позицій гносеології принципи кримінального права – це основні ідеї та положення, які виконують регуляторну функцію, саме в них сформульовані в загальному значенні вимоги до учасників кримінально-правових відносин. Поглиблене вивчення в кримінальному праві принципів є необхідним для з'ясування його змісту, визначення сутності кримінально-правових механізмів і напрямів розвитку та висновків щодо ефективності застосування кримінального закону, перспектив його вдосконалення, трактування мети, завдання, методів його застосування [1, с. 66].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі розвитку науки кримінального права дослідженню принципів присвячено праці В. І. Борисова, В. К. Грищука, О. О. Житного (зокрема, з позицій утілення в кримінальному праві України принципів міжнародного права), М. Й. Коржанського, О. М. Костенка, В. О. Навроцького, М. І. Панова, В. В. Сташиса, С. С. Яценка та інших відомих учених.

Виклад основного матеріалу. Принцип вини означає, що вітчизняне кримінальне законодавство заперечує можливість об'єктивного інкримінування, тобто притягнення до кримінальної відповідальності за думки, певні переконання, випадкове заподіяння шкоди. Психологічний зміст кожного злочину (вина як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони складу злочину) тісно пов'язаний із зовнішнім його вираженням (об'єктивною стороною складу злочину), що втілюється в такому: особа, яка має всі ознаки суб'єкта злочину, у кожному злочині виявляє своє особисте ставлення до зовнішнього світу, суспільства і до окремої особи. З огляду на тісний зв'язок суб'єктивної та об'єктивної сторін складу злочину, які утворюють сукупність внутрішніх (психологічних) і зовнішніх ознак одного явища – злочину, слід зазначити, що злочин як конкретний акт поведінки людини є психофізичною єдністю, у якому зовнішні вияви поведінки (діяння як ознака об'єктивної сторони складу злочину) і зміни, що були ним спричинені, в об'єктивній дійсності нерозривно пов'язані з внутрішньою стороною, якою є ті психічні процеси, що зумовлюють, спрямовують і регулюють поведінку людини (суб'єктивна сторона складу злочину). Тому під час кваліфікації злочину необхідно встановлювати такий зв'язок з метою уникнення об'єктивного інкримінування, дотримуючись принципу вини.

Розвиток кримінально-правової науки зумовлює необхідність адаптації тлумачення принципів кримінального права з позиції їх систематизації та визначення змісту. Такою адаптацією є модернізація кримінального кодексу з метою посилення протидії злочинності. З огляду на зазначене, доцільно передбачити принципи кримінального права на законодавчому рівні.

Конституційне відображення кримінального процесуального принципу презумпції невинуватості за методом від протилежного обґрунтовує необхідність законодавчого передбачення кримінально-правового принципу вини. Згідно з ч. 1 ст. 62 Конституції України, «особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». Ця конституційна норма дістала своє формально-юридичне закріплення в низці галузей права. Галузева специфіка предмета і способу регулювання накладає певний відбиток на зміст цього принципу.

Кримінально-правові відносини є первинними, порівняно з кримінальними процесуальними, а тому принцип вини можна вважати первинним щодо принципу презумпції невинуватості. Причому законодавець кримінально-правові відносини тісно пов'язує зі встановленням вини особи в процесі визначення наявності складу злочину й настанням унаслідок його вчинення суспільно небезпечних наслідків та його кваліфікації [2, с. 82].

Принцип вини й інші принципи кримінального права у своєму історичному розвитку зазнавали певної модифікації. Наприклад, окремі конституційні принципи змінилися й пов'язані, передусім, саме з кримінальною відповідальністю. Відбувається конкретизація конституційних і загальноправових принципів у кримінальному праві в напрямі наповнення їх таким змістом, який відповідав би саме цій галузі регулювання суспільних відносин.

Отже, необхідність передбачення принципу вини у кримінальному праві зумовлена, з одного боку, об'єктивними закономірностями впливу права та кримінальної відповідальності на поведінку людей, а з іншого – правосвідомістю суспільства загалом й окремих громадян, що ґрунтується на морально-етичних засадах. Цей принцип передбачає, що, попри тяжкість наслідків і суспільну небезпечність діяння, без вини їх не може бути інкриміновано особі, яка їх заподіяла. Принцип вини покладено в основу можливості й необхідності не лише притягнення особи до кримінальної відповідальності, а й призначення справедливого покарання за вчинене суспільно небезпечне діяння, передбачене

КК України, а також у застосування інших заходів кримінально-правового та кримінального процесуального впливу, звільнення від кримінальної відповідальності тощо.

Вину законодавець визначає шляхом вказівки на певне психічне ставлення особи до вчинюваного суспільно небезпечного діяння (дії чи бездіяльності) та його суспільно небезпечних наслідків. Ставлення до інших об'єктивних ознак складу злочину знаходиться поза межами цього визначення. Основними або кваліфікуючими ознаками складу злочину можуть бути такі обставини, як властивості предмета злочину, властивості особи, потерпілої від злочину, спосіб, місце, час, обстановка вчинення злочину тощо. Поряд з основним наслідком, склад злочину може передбачати й наслідок, що є обтяжуючою (особливо обтяжуючою) обставиною та впливає на кваліфікацію злочину.

Крім того, різні ознаки об'єктивної сторони складу злочину, що не є ознаками його основного складу, можуть відігравати роль обтяжуючих обставин і потенційно впливати на покарання суб'єкта злочину в межах санкції статті Особливої частини КК України. Іноді психічне ставлення винуватого до цих обставин визначено в законі шляхом вказівки, наприклад, на завідомість. Однак у більшості випадків посилення на характер психічного ставлення до цих обставин у законі немає. Отже, зазначені обставини можуть впливати на відповідальність суб'єкта. Необхідно з'ясувати, як це може бути пов'язано із психічним ставленням до них.

Ознаки об'єктивної сторони складу злочину, що не є ознаками основного складу злочину, можуть позначатися на відповідальності та кваліфікації дій суб'єкта лише в тому разі, якщо вони охоплені його виною (умислом або необережністю), тобто якщо винувата особа усвідомлювала або могла й повинна була усвідомлювати наявність таких ознак.

Враховуючи зв'язок вини як ознаки внутрішнього психічного ставлення особи до вчинюваного нею діяння з об'єктивними ознаками складу злочину, пропонуємо законодавчо закріпити такий вид зв'язку, оскільки це також є одним з аспектів зв'язку вини з іншими елементами складу злочину.

З огляду на зазначене, принцип вини слід визначити так: особа підлягає кримінальній відповідальності лише за те діяння (дію чи бездіяльність), об'єктивні ознаки якого були охоплені її умислом або необережністю, і ті суспільно небезпечні наслідки,

які настали внаслідок цього діяння, щодо яких у передбаченому законом порядку було встановлено вину такої особи.

У кримінальному праві також використовують поняття об'єктивного інкримінування, що означає відповідальність безпосередньо за факт учинення певної дії або настання наслідків такої дії без визначеного законом суб'єктивного зв'язку особи з учиненням – вини. Дослідники обстоюють думку, згідно з якою об'єктивне інкримінування можуть застосовувати в окремих випадках. Так, кримінальне законодавство України передбачає низку випадків, коли суб'єктивна сторона складу злочину, а саме – психічне ставлення особи до дії (бездіяльності) та її наслідків, не беруть до уваги під час кваліфікації злочинів (наприклад, незаконне заволодіння транспортним засобом чи вимагання), а основним критерієм кваліфікації є шкода, заподіяна фактично [3, с. 3]. Однак положення КК України встановлюють можливість притягнення до кримінальної відповідальності особи лише за наявності вини. У разі порушення принципу вини під час притягнення особи до кримінальної відповідальності буде порушено основні положення КК України. З метою усунення можливості об'єктивного інкримінування в КК України потрібно закріпити норму, яка виключатиме цю можливість, і викласти її в такій редакції: «Об'єктивне інкримінування, тобто кримінальна відповідальність без вини, виключається».

Принцип вини має значення і для кримінального процесуального права. За методом «від протилежного» його втілено в кримінальному процесуальному законодавстві. Це пов'язано зі встановленням процесуальних гарантій дотримання зазначеного принципу, що відображено в законодавчому закріпленні принципу презумпції невинуватості. У низці досліджень принцип вини в кримінальному праві ототожнюють з принципом презумпції невинуватості.

Загалом принцип презумпції невинуватості передбачений у ст. 62 Конституції України, ст. 17 КПК України та ч. 2 ст. 2 КК України. На законодавчому рівні найповніше його визначено в КПК України. Також міжнародні судові інституції акцентують увагу на застосуванні принципу презумпції невинуватості не лише для кримінального суду, який вирішує питання про обґрунтованість обвинувачення, а й для всіх інших органів держави. Про це також зауважує ЄСПЛ (наприклад, рішення у справах «Гарькавий проти України» від 18 лютого 2010 року; «Шагін проти України» від 10 березня 2010 року; «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21 квітня 2011 року; «Довженко

проти України» від 12 січня 2012 року; «Орлов проти України» від 11 лютого 2016 року). Результати вивчення судових вироків у кримінальних провадженнях (справах) щодо вживання термінів «вина», «винуватість» («винність») та інших під час встановлення суб'єктивної сторони складу злочину засвідчують, що національні судові інституції не завжди однотипно вживають кримінально-правову термінологію та враховують принцип вини (наприклад, вирок Святошинського районного суду міста Києва (справа від 28 квітня 2017 року № 759/5342/17), вирок Хмільницького міськрайонного суду Вінницької області (справа від 15 травня 2017 року № 149/1189/17), вирок Пологівського районного суду Запорізької області (справа від 19 травня 2017 року № 324/567/17), вирок Сторожинецького районного суду Чернівецької області (справа від 22 травня 2017 року № 723/763/17), вирок Лебединського районного суду Сумської області (справа від 22 травня 2017 року № 580/559/17). Отже, характеризуючи правове становище особи, підозрюваної або обвинуваченої в учиненні кримінального правопорушення, презумпція невинуватості визначає низку конкретних положень кримінального процесуального права, що мають гарантувати реальне втілення в життя кримінально-правового принципу вини. Принцип презумпції невинуватості є процесуальною гарантією реалізації принципу вини.

Практика законодавчого закріплення принципів (основних засад) кримінального права є поширеною. Принципи кримінального права передбачено в кримінальному законодавстві іноземних держав (наприклад, у кримінальних кодексах Австралійського Союзу, Австрійської Республіки, Азербайджанської Республіки, Естонської Республіки, Киргизької Республіки, Латвійської Республіки, Китайської Народної Республіки, Республіки Вірменія, Республіки Білорусь, Республіки Молдова, Республіки Польща, Республіки Сан-Марино, Республіки Таджикистан, Турецької Республіки, Республіки Узбекистан, Французької Республіки та деяких інших іноземних держав). Таким чином, з метою уніфікування кримінально-правової термінології та посилення гарантій захисту прав, свобод особи обґрунтованим видається законодавче закріплення принципу вини в чинному КК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Житний О. О. Принципи кримінального права України як знаряддя координації національних і міжнародно-правових засобів протидії злочинності та захисту прав і свобод людини (постановка проблеми) [Електронний ресурс] / О. О. Житний // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 2 (65). – С. 65–74. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2014_2_10. – Назва з екрана.
2. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. / В. О. Навроцький. – Київ : Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.
3. Мисливий В. А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / В. А. Мисливий. – Київ, 2005. – 36 с.

REFERENCES

1. Zhytnyi, O.O. (2014). Pryntsypy kryminalnoho prava Ukrainy yak znariaddia koordynatsii natsionalnykh i mizhnarodno-pravovykh zasobiv protydii zlochynnosti ta zakhystu prav i svobod liudyny (postanovka problemy) [Principles of criminal law of Ukraine as an instrument of coordination of national and international legal means of combating crime and protection of human rights and freedoms (problem statement)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav, Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 2(65), 65-74. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2014_2_10 [in Ukrainian].
2. Navrotskyi, V.O. (2006). *Osnovy kryminalno-pravovoi kvalifikatsii* [Fundamentals of criminal-law qualification]. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
3. Myslyvyi, V.A. (2005). *Zlochyny proty bezpeky dorozhnogo rukhu ta ekspluatatsii transportu (kryminalno-pravove ta kryminolohichne doslidzhennia)* [Offenses against road safety and transport operation (criminal law and criminal investigation)]. *Extended abstract o Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 20.07.2018

Veresha R. – Doctor of Law, Associate Professor, Professor of the Department of Criminal and Administrative Law of the Academy of Advocacy of Ukraine, Kyiv, Ukraine

The Guilty Principle is a Fundamental Legal and Constitutional Basis of Criminal Liability

The article comprehensively deals with the principles of guilt as a legal, constitutional, criminal procedural and criminal-law category. The materials of the national court practice and practice of the European Court of Human Rights are analyzed. The connection between the guilty principle and other principles of criminal law was determined, as well as amendments to the current criminal legislation of Ukraine were proposed. Principle of guilt means that domestic criminal law rejects the possibility of objective criminality, that is, the prosecution of opinions, certain beliefs, accidental damage. The psychological content of each crime (wine

as a mandatory sign of the subjective part of the crime) is closely linked to its external expression (the objective side of the crime), which is manifested in the following: a person who has all the features of the subject of the crime, in each crime reveals his personal attitude to the outside world, society and to an individual. Given the close connection between the subjective and objective side of the crime, which form a combination of internal (psychological) and external signs of one phenomenon – a crime, it should be noted that the crime as a specific act of human behavior is a psychophysical unity in which external manifestations of behavior (the act as a sign of the objective side of the crime) and the changes that have been caused to it, in the objective reality, are inextricably linked with the inner side, which are the mental processes that generate, direct and regulate human behavior (sub The active side of the crime). Therefore, when qualifying a crime, it is necessary to establish the specified connection in order to avoid objective censure, adhering to the guilty principle. The development of criminal-law science necessitates the adaptation of understanding of the principles of criminal law in terms of their systematization and definition of content. Such an adaptation is the modernization of the criminal code in order to strengthen the fight against crime. This necessitates the prediction of the principles of criminal law at the legislative level.

Keywords: criminal responsibility; subjective party; crime; composition of crime; fault; intent; carelessness.